

Su Kaynaklarının Kentsel Dönüşümü Belirleyiciliği Üzerine: Elazığ Kenti Örneği

The Determination of Water Resources on Urban Transformation: A Case Study of Elazığ City.

Turgay ÖZ¹, Ömer Faruk İNCİLİ², İlhan Oğuz AKDEMİR³

ÖZ

Nüfusun toplu olarak yaşamını sürdürdüğü kentsel alanlarda su kaynaklarına bağımlılık Türkiye’de kentlerin kuruluş sürecindeki en etkili dinamiği oluşturmuştur. Kent isale hatlarının inşasından önce tamamen çeşme ve su kaynaklarına bağımlı gelişen kent makroformu, tarihi bilinen tüm kentlerde, suya bağımlı bir kentleşme modeli ortaya koymuştur. Elazığ’da, 1947’ye kadar kent gelişimi su kaynakları ve çeşmelere bağlı kabaca dairesel bir form göstermekteydi. Sonraki süreçte su kaynağına olan bağımlılık azalınca, yol boyu gelişen ve akslar halinde büyüyen yeni bir süreç başlamış oldu. Bu gelişim süreci Elazığ ve tüm Dünyadaki kentlerde izlenen bir sistematiği ifade etmektedir. Önceleri tamamen kullanım ve içme suyu kaynağı olarak hayati önem arz eden çeşmeler, sonraki süreçte kent sakinleri tarafından sadece temiz içme suyunun karşılandığı güvenilir su kaynakları olarak varlığını sürdürmüşlerdir. Kent isale hatlarının inşasına kadar Elazığ’da ve diğer yerleşim birimlerinde görülen çeşmeler; sadece su ihtiyacından öte toplanma, sosyalleşme, konumlandırma ve kültürel alanlar olarak kentteki kamusal mekânın bir parçası olmuştur. Çalışmada Elazığ kentinin kuruluş ve ilk gelişim sürecinde su kaynaklarının yer seçiminde belirleyici unsur olduğu saha çalışmalarıyla ortaya konulmuş, isale hatlarından sonra ise su kaynaklarına bağımlılığın azaldığı ve kentsel mekânda belirgin olarak görülen çeşmelerin farklı fonksiyon kazanma süreçleri ele alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan durum analizi tekniğinden faydalanılmıştır. Kent içi arazi çalışmalarıyla çeşme ve kaynakların konum bilgileri tespit edilmiş ve mekânsal haritalar üretilmiştir. Tüm bu çalışmalar kentsel gelişim ve çeşmeler arasında anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Çeşmeler, Elazığ, Kent ve Su Kaynakları, Kentsel Yayılma, Makroform.

ABSTRACT

In urban areas where the population lives collectively, dependence on water resources has constituted the most effective dynamic in the process of urbanization. Before the construction of urban transmission lines, the urban macroform, which developed entirely dependent on fountains and water sources, has revealed a water-dependent urbanization model in all cities with known history. In Elazığ, until 1947, the urban development was roughly circular in form, dependent on water sources and fountains. In the following period, as the dependence on water sources diminished, a new process that developed along the road and grew in axes began. This development model expresses a systematic pattern followed in Elazığ and cities all over the world. The fountains, which were previously of vital importance as a source of purely domestic and drinking water, continued to exist as reliable water sources where only clean drinking water was provided by the city dwellers in the following period. Until the construction of urban transmission lines, fountains in Elazığ and other settlements became a part of the public space in the city as gathering, socializing, positioning and cultural spaces beyond the need for water. In the study, it was revealed through field studies that water resources were the determining factor in the choice of location in the establishment and initial development process of the city of Elazığ; after the transmission lines, the dependence on water resources decreased and the processes of gaining different

¹ Corresponding Author: Turgay ÖZ, Firat Üniversitesi, toz@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3749-4193

² Ömer Faruk İNCİLİ, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, ofarukincili@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0698-8801

³ İlhan Oğuz, AKDEMİR, Firat Üniversitesi, ioakdemir@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3767-3984

functions of the fountains, which are prominent in the urban space, were discussed. The study utilized the case analysis technique, which is one of the qualitative research methods. Location information of fountains and springs were determined through urban field studies and spatial maps were produced. All these studies have shown that there are significant relationships between urban development and fountains.

Keywords: Macroform, Urban Sprawl, City and Water Resources, Fountains, Elazığ.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca, yaşam kaynağı olarak anlam ve değer kazanan su varlığı, yerleşmelerin evrimi sürecinde farklı dönemlerde, farklı gelişmişlik düzeylerine, farklı gereksinimlere ve farklı ihtiyaçlara paralel olarak, yaşam tarzının kapsayıcı, vazgeçilmez eksen olmuştur (Hattapoğlu, 2004). Su; yaşamın temel bir bileşenidir ve yerleşim biriminin kuruluşu, gelişimi ve sürdürülebilirliği için hayati öneme sahiptir. Su kaynakları ise sürekli güncellenen ve doğrudan insanın kendisi tarafından kullanılabilen doğal tatlı suları ifade eder (Wang ve Gao, 2021). İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılamının yanında ekonomik, çevresel ve sosyal açıdan da büyük bir kültürün kurucusu, medeniyetlerin mimarı olmuştur.

Kentleri, insan nüfusunun yoğun olarak yaşadığı farklı mekânlar olarak tanımlamak yerinde olur. Kentler tarihin farklı aşamalarında yaşadıkları değişim ve dönüşümlerle günümüzdeki görünümünü almışlardır. Güneş (2010); Hatt ve Reiss'a dayanarak, kentlerin ne zaman ve hangi şartlar altında ortaya çıktığı ve geliştiğini kesin bir biçimde ortaya koymanın güç olduğundan bahseder. Arkeolojik verilerden hareketle kentlerin ilk olarak Bereketli Hilal denilen akarsuların yoğun olduğu bölgede ortaya çıktığı kuvvetle muhtemeldir (Aktüre, 2004; Pacione, 2009; Göney, 2019).

Suyun, yaşamın içindeki bilinen belirleyici etkileri tasnif edilirse, su-yaşam korelasyonu net bir şekilde anlaşılır:

- Su sürdürülebilir yaşamın olmazsa olmazıdır. Organik döngünün merkezinde yer alır.
- Dünyanın şekillenişinde birincil aktördür.
- İnsan vücudunun harcadığı enerjinin ikame edilmesinin ana bileşenidir.
- Eğlen-dinlen yaşam tarzının vazgeçilmezidir.
- Siyasi ve idari sınırları belirler.
- Savaş ve barışın teminatı olabilir.
- Ortamlardaki nüfus yoğunluğunun zeminini oluşturur.
- Yerleşim düzeninde değişimin anahtarıdır.

Son maddede vurgulanan yerleşim birimlerini şekillendirici etki kapsamında, suyun varlığı-yokluğu, azlığı-çokluğu, şehirlerin büyüme ve gelişiminde belirleyici eksenlerden birisidir.

Kentlerin kuruluş ve gelişimini analiz ve izahında; coğrafi ortam, kültür, toplum, idare, ekonomi, savunma, ulaşım, teknoloji, ekoloji, gibi pek çok dinamik süreç takip edilebilir. Araştırmada kentsel gelişimde suyun payını ön plana çıkarmak için indirgemeci yaklaşım (reduktif yöntem) benimsenerek, diğer etkenler eşit kabul edilmiş ve/veya bilinçli olarak görmezden gelinmiştir. Böylece kentin kimliğinde, formunda, dokusunda, işlevlerinde suyun şekillendirici etkisi ön plana çıkarılmıştır. Suyun rolü görünür kılınmıştır (Aybay, 2006; Oktay, vd., 2015). Örneğin kıyıda oluşan kentlerin mimarisi, cadde ve sokak sistemleri, yerleşmelerin formu ve dokusu suya bağlı olarak gelişim göstermektedir. Suyun etkisi, sadece yapısal ve mimari düzenlemelerle sınırlı kalmamıştır; insanların bir arada yaşama biçimlerinin ortaya çıkması ve topluluk halinde yaşamaları sürecinde de merkezi bir rol oynamıştır. İnsan yerleşmelerinin su kaynakları etrafında şekillenmesi, bu kaynakların çevresel düzenlemelerinde belirleyici olmuştur. Bu durum, insan topluluklarının yaşam tarzlarını, sanatsal ifadelerini ve günlük

aktivitelerini şekillendirmede de önemli bir etken olmuştur. Su; hem toplumların fiziksel düzenini hem de kültürel ve sosyal pratiklerini etkilemiş ve bu etki tarih boyunca derin bir iz bırakmıştır (Aybay, 2006).

Kentler doğası gereği, binlerce veya milyonlarca insanın su taleplerini mekânsal olarak küçük bir alana yoğunlaştırdığı mekânlardır (McDonald vd., 2011). Modern yaşamın merkezleri olarak hızla büyüyen ve gelişen kentlerde yaşamın sürdürülebilirliği, insan sağlığı, tarım, sanayi ve ekosistemlerin korunması için daha fazla su kaynağına ihtiyaç duyulmaktadır. Su sadece kentlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli değildir, aynı zamanda tarım ve sanayi için su vazgeçilmezdir (Zhang vd. 2019). Öte yandan su kaynakları kentleşme sürecini sınırlayan (Bao ve Zou 2017) veya kentleşme sürecine katkı sağlayan önemli bir faktördür. Su kaynaklarının yeterli olması durumunda artan su talebinin karşılanması mümkün olurken, su kaynaklarının yetersiz olduğu kentlerde su talebinin karşılanamaması, su dağıtımı ve altyapı sorunları, yeraltı su seviyesinin düşmesi gibi sorunlar daha olasıdır ve kentin büyüme ölçeğini doğrudan etkiler.

Su kaynakları, bir kentin fiziksel yapısını ve ulaşım özelliklerini de etkileme gücüne sahiptir. Nehir veya göl gibi su kaynaklarına sahip olmak, doğal güzellik ve manzara açısından zengin bir yapıya sahip olmanın yanı sıra yerleşmeleri kendine çekebilir. Bu tür su kaynakları, kentlerin biçimsel özelliklerini şekillendiren önemli bir etkidir. Örneğin, nehir kenarındaki yerleşmeler daha çok lineer bir form sergileyebilirler, çünkü nehir boyunca uzanırlar. Ayrıca, yatak eğimi azalarak denge profiline ulaşmış nehirler, ulaşım açısından son derece avantajlı bir konuma sahiptir. Bu nehirler, gemi taşımacılığı ve ticaret için ideal bir ortam sunar ve kentlerin büyümesini teşvik eder. Suyoluyla taşımacılığın etkin olduğu bölgelerde, kentler genellikle limanlar veya ticaret merkezleri olarak gelişir. Bu nedenle, su kaynakları sadece doğal güzellik ve manzara açısından önemli değil, aynı zamanda kentlerin fiziksel biçimini ve ulaşım altyapısını şekillendiren kilit unsurlardan biridir. Su kaynaklarına sahip kentler, tarih boyunca stratejik ve ekonomik açıdan büyük önem taşımıştır ve günümüzde de bu önemini korumaktadır.

Zamanda geriye gidildiğinde; kentin suya ihtiyaç duyduğu düşünülürse, gelişimde susuz bir yaşam ol(a)mayacağına göre, kent içinde güvenilir ve temiz su gereksinimini karşılayanın tek yolu sokak çeşmelerinin inşa edilmesi olmuştur. Yakın tarihe kadar çoğu kentte olduğu gibi Elazığ kentinde de insanlar sokak çeşmelerinden yoğun biçimde yararlanıyorlardı. Türkçe "çeşme" kelimesinin İngilizce karşılığı olan fountain, hem doğal su kaynağını hem de su sağlama, dekorasyon veya sembolik amaçlarla inşa edilen yapay yapıları ifade eden Latince fons kelimesinden türemiştir (Juuti et al., 2015: 2314-2348). Türkçedeki "çeşme" kelimesinin kökeni incelendiğinde, bu kelimenin Farsça'da "göz" anlamına gelen "çeşm" sözcüğünden türediği görülmektedir. Farsça'da suyun çıktığı kaynaklar, pınarlar ve gözler için "çeşm" ifadesi kullanılmış ve bu terim, zamanla suyun aktığı küçük yapılar için de "çeşme" adının kullanılmasına neden olmuştur (Yurttaş ve Özkan, 2002: 14; Karafaki, 2023).

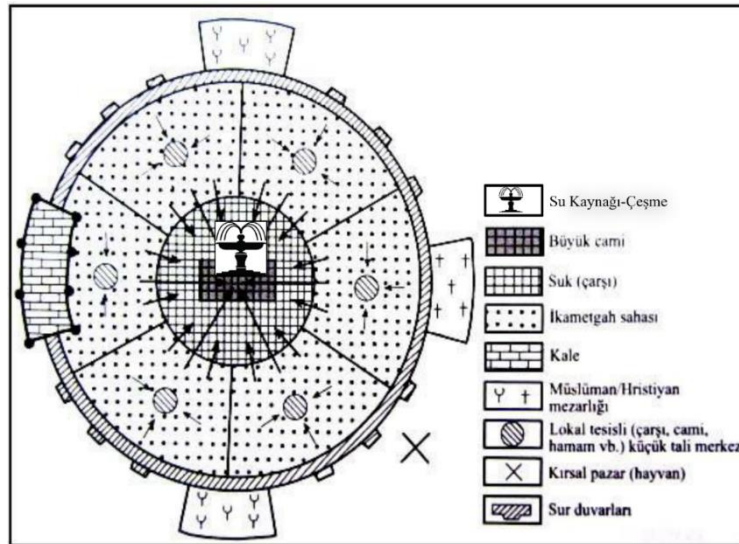
Şehrin kuruluş, gelişim ve dönüşümünde büyük pay sahibi olan hidrolojik birimlerin yanında, coğrafi konum, topografik unsurlar, siyasi, idari, toplumsal, iktisadi, kültürel birçok etken ve türevleri elbette etkilidir. Araştırma bütün bu önemli işlevleri kabul ederek, etkilerini kapsam dışında tutan ve "sadece su kaynağının" etkisini ön plana çıkaran bir yaklaşım ile kurgulanmıştır. Genellikle kentsel gelişimi izah eden modeller (şekil 1), su kaynağını, çeşmeyi görmezden gelmektedir. Mesela "İslam şehrinde" cami, çevresinde meydan, çarşı ve onu çevreleyen konut sistemi gibi kent morfolojisini tasvir ederken, camilerin mutlaka bir su kaynağı üstüne inşa edildiği unutulmaktadır.

Türk tarihinde, özellikle Osmanlı döneminde, çeşme yapımı büyük önem taşımıştır. Özellikle suyun evlere getirilmeden önceki dönemde, çeşmeler toplumsal hayatta merkezi bir role sahipti. Mahallelerde, meydanlarda ya da camilerin yanında konumlanan çeşmeler, insanların ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp, aynı zamanda topluluğun bir araya gelip sosyalleştiği yerler olarak işlev görmüştür. Zaman içinde çeşme tasarımlarının evrimi, mimari anlayıştaki değişiklikleri yansıtmıştır.

Çeşmeler; onları inşa ettiren kişilerin toplumdaki statülerini gözler önüne seren, giderek daha görkemli yapılar haline gelmiştir. Farklı tarihi şehir dokularında karşımıza çıkan çeşmeler, boyutları, süslemeleri, kullanılan malzemelerin çeşitliliği ve onlara atfedilen manevi değerlerle kentlere kültürel bir zenginlik kattığı aşîkârdır (Karafakı, 2023).

Osmanlı kentinin tanımlanması sürecinde genellikle cami, pazar, bedesten ve hamam unsurlarının belirleyiciliği üzerinde durulur. Ancak Osmanlı kentinin kuruluşunda en etkili unsur olan su kaynağının (çeşmenin) belirtilmesi de yerinde olacaktır. Kentin çekirdeğini oluşturan Cuma Camisinin gelişebilmesi için bir su kaynağına öncelikle ihtiyaç vardır. Bu durumda su ve cami birbirini tamamlayan unsurlardandır. Bu durumda su kaynaklarının kentin mimari unsurlarını ve nüfusu toplulaştırıcı bir etkisinden bahsedilebilir. Şehirlerde yer alan çeşmeler, o yerleşmenin altyapı unsurları arasında yer alır. Her çeşme, bulunduğu şehrin kültürel karakteristiklerini yansıtarak farklılık gösterir. Çeşmeler, bir kentin kimliğinin şekillenmesine katkıda bulunmanın yanı sıra, şehir sakinlerinin günlük yaşamını kolaylaştıran pratik işlevleriyle de değerlidir (Bulut ve Atabeyoğlu, 2007: 2432). Benzer durum kilise eksensli gelişen Hristiyan kentleri için de söylenebilir.

Çeşmeler kent halkının su ihtiyacını karşılamak dışında kent kültürünü de zenginleştiren öğelerdir. Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları zamanında yapılan çeşmeler, sadece toplumun su ihtiyacını karşılamakla kalmayıp; anıtsal yapılarından en sade yapılarına kadar, şehir sokaklarını, meydanları, cami avlularını, kaleleri, hamamları, sarayları, şehir hanlarını ve kervansarayları süsleyen temel mimari ve estetik elamanlar olarak önem kazanmıştır. Bu çeşmeler, hem günlük yaşamın bir parçası hem de estetik ve sanatsal açıdan şehir dokusuna katkıda bulunarak, kentsel ve kültürel peyzajın ayrılmaz bir bileşeni haline gelmiştir (Karaçöl ve Tunçoku, 2014). Çeşmeler, halk arasında sokak çeşmesi, meydan çeşmesi, pazar çeşmesi, cami çeşmesi, çarşı çeşmesi veya medrese çeşmesi gibi bulundukları yerin fonksiyonuna göre isimlendirilir. Bunun yanı sıra, genellikle çeşmenin bulunduğu yerin adı (örneğin cami veya meydan adı) ya da çeşmeyi yaptıran kişinin veya ailenin adı veya lakabıyla anılırlar (Karafakı, 2023).

Şekil 1. Çeşme Eksenli Kentsel Gelişim Modeli Kaynak: Dettman'ın İslam Şehri (Tolun Denker, 1976: 41) alınıp değiştirilmiştir.

Kentsel gelişim çeşmeler üzerinden açıklanmaya çalışıldığında iki farklı temel süreç belirginleşir:

- 1- İnsan; suyu temin etmek için su kaynağına gitmek ve su getirmek zorunda olduğu, kas gücünün kullanıldığı su taşıma süreci,

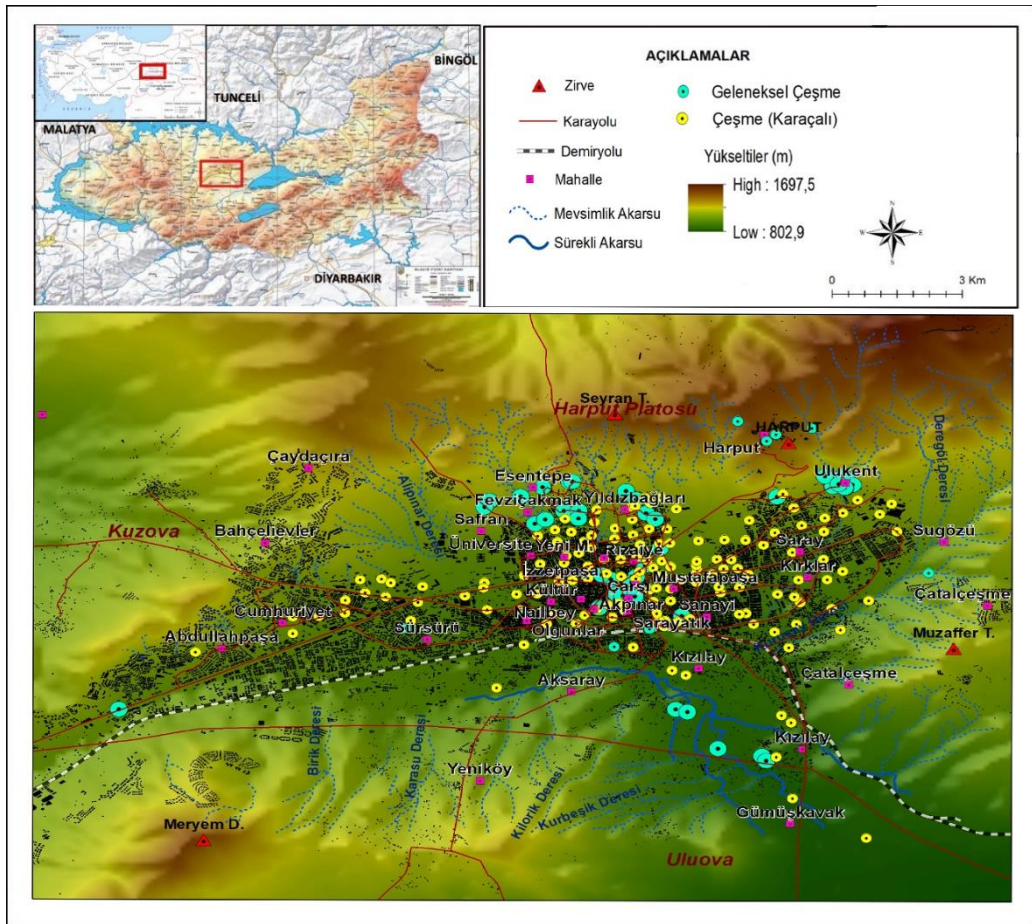
2- Kaynaktan büyük miktarda suyun boru/isle hatları yolu ile yapılara, binalara, konutlara, musluklara kadar geldiği, suyun taşınma süreci.

Yerleşim tarihi boyunca sutaşıma sürecinin simgesi olan çeşmeler, Anadolu kentlerinde de sıklıkla kullanılmışlardır. Hatta konum ve adres tespiti çoğunlukla çeşmeler üzerinden yapılır hale gelmiştir. Ancak günümüzde şehir isale hatlarının gelişimi sebebiyle bu çeşmelerden pek azı kalabilmiştir. İşlevsiz kalan bu çeşmelerin yeterli derecede korunamaması yok olma süreçlerinin hızlanmasına sebep olmuştur. Günümüzde, hızlı şehirleşme süreçleri nedeniyle doğal ve kültürel miraslar hızla azalmakta ve bu durum tarihi ve kültürel varlıkların sadece fiziksel olarak korunmasının yeterli olmadığını göstermektedir. Çünkü tarihi ve kültürel varlıkların korunması, yalnızca onların fiziksel bütünlüğünün sürdürülmesinden daha fazlasını gerektirir. Anlamlı ve sürdürülebilir bir koruma için kültürel mirasın, ekonomik ve ekolojik faktörlerle uyum içinde ele alınması şarttır. Bu, hem kültürel zenginliğin yaşatılmasını hem de gelecek nesillere aktarılmasını sağlayacak kapsamlı bir yaklaşımı ifade eder (Kaptanoğlu & Mihçıoğlu Bilgi, 2019: 296; Karafaki, 2023).

Elazığ kenti de ilk kuruluş yıllarında su kaynakları ve çeşmelere bağımlı gelişen bir kent özelliğine sahipti. Kentin ilk yerleşim yerleri daha çok su kaynakları ve çeşmeler etrafında kümelenmiş ve daha çok dairesel form özelliğine sahipti. 1947 yılına kadar kentsel yerleşmelerde suya bağımlılık söz konusuydu ve suya olan mesafe kentin fizyolojisini, ekonomik ve sosyal hayatını önemli ölçüde etkilemişti. 1947 yılından sonra su isale hattının yapılması ile birlikte su kaynaklarına olan mesafe bağımlılığı ortadan kalkmış ve şehir batıya doğru hızla genişleyerek dairesel form özelliğinden çizgisel (lineer) form özelliğine kavuşmuştur. Ulaşım hatlarının çeşitlenmesi, idari kararlar ve elektriğin kenti aydınlatması Elazığ'ın kentleşme sürecinde etkisi olan diğer faktörleri oluşturmuştur (Akdemir, 2013). Günümüzde ise kentin gelişmesi üzerinde su kaynaklarının etkisi sınırlıdır. Kentin yeni gelişim alanları 24 Ocak 2020 Elazığ depremi ve 6 Şubat Kahramanmaraş Elbistan depremleri sonrası daha çok dış çeper kuşağında ortaya çıkmıştır. Çalışma, Harput şehri ile başlayan tarihi süreç içinde Elazığ'ın kentleşme sürecinde su kaynaklarının önemini vurgulamayı amaçlamaktadır.

1.1.Çalışma Sahası Yeri ve Özellikleri

Araştırma sahası olarak belirlenen Elazığ kenti Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. Eski şehir konumunda olan Harput'un tarihi çok eskilere dayansa da Elazığ kenti, ova olarak ifade edilen depresyon içinde, 20. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış oldukça yeni bir kenttir. Kuzeyinde Harput Platosu, güneyinde Meryem Dağı ve eşiği, batısında Keklik Tepe, Doğusunda Muzaffer Tepe ile sınırlıdır. Elazığ Ovası güneyde Meryem Dağı eşiği ile Uluova'dan ayrılır. Kuzeyde ise Gedik eşiği ile Kuzova'dan ayrılır (Şekil 2).

Şekil 2. Araştırma Sahasının ve Su Kaynaklarının Coğrafi Konumu

Elazığ şehri, GB-KD doğrultusunda uzanan Elazığ Ovası üzerine kurulmuştur ve rakımı 950-1050 metre arasında değişen yaklaşık 35-36 km²'lik bir alana sahiptir. Elazığ Ovası'nın uzunluğu 12-13 km, genişliği ise 3-3.5 km arasındadır. Ovanın kuzeyinde, 1250-1650 metre yükseklikte Harput Platosu bulunmaktadır (Şekil 2). Bu plato, aşınmaya uğramış bir yüzeye denk gelirken, epirojenik hareketler sonucunda yükselmiş ve güneye doğru (çarpılmış) eğim kazanmıştır. Bu faylar, aynı zamanda Elazığ Ovası'nın bir depresyon olarak oluşmasına neden olmuştur (Akkan, 1972). Tektonizma ve dış kuvvetlerin etkisi altında şekillenen bu plato düzlüğüne günümüzde Elazığ'ın bir mahallesi olan tarihi Harput kenti konumlanmıştır (Şekil 2). Elazığ Ovası'nın güneyinde yer alan Meryem Dağı eşiği, Uluova ve Elazığ Ovası'nı birbirinden ayırmaktadır (Şekil 2). Meryem Dağı, Paleozoik-Mezozoik yaşlı mermerlerden oluşmaktadır. Ovanın kuzeybatısında yer alan Keklik Tepe (1333 m), ova tabanından 250-300 metre yüksekte GB-KD doğrultusunda uzanır. Harput Platosu ile Keklik Tepe arasındaki bu eşik saha, Elazığ Ovası ile Kuzova'sını birbirine bağlar (Şekil 2).

Çalışmada Elazığ kentinin gelişim sürecinde etkili olan su kaynakları ve çeşmeler tespit edilerek konumlandırılmıştır (Şekil 2). Kent tarihinin çok eskilere gitmemesi kentin gelişim sürecinde etkili olan kaynakların ve çeşmelerin kent mekânında hâlâ yer alması dikkat çekicidir. Kaynakların bugün hâlâ yerel nüfus tarafından kullanılması da dikkat çeken bir özelliğidir. Çeşme ve kaynakların temiz su ihtiyacını karşılamak yanında belli toplanma mekânlarını oluşturması, sosyalleşme mekânlarına dönüşmeleri, trafiği yönlendirici kavşak sahaları meydana getirmeleri ve kentsel mekânda meydanlar haline gelmeleri kent morfolojisinde hâlâ görünürlüğü olan unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Kentin kuruluş dinamikleri arasında yer alan bu su kaynaklarının değişen ve dönüşen yapısı bu çalışmanın temel konusunu meydana getirmektedir.

2.Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmanın amacı kentsel gelişim sürecinin su kaynaklarına bağımlı olarak meydana gelmesinin ortaya konulması ve sonraki süreçte bu kaynak ve çeşmelerin farklı fonksiyon kazanması süreçlerinin ortaya konulması olacaktır. “Suyun hayatın vazgeçilmezi olduğu” tespiti insanlık için bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte su kaynağının hayati etkisi; kent morfolojisinde, kuruluş ve gelişme başlıklarında, tüm yerleşmeler için kurucu unsur olduğundan vurgulanma gereği hissedilmemektedir. Kentlerin kuruluşu; kutsallık, yönetim, pazar, ulaşım, iktisat gibi işlevler üzerinden okunmaktadır. Çalışmanın temel yaklaşımı, kent formunun oluşumunda çeşmelerin kurucu, yapılandırıcı etkisini öne çıkarmak üzerinedir. Yukarıda sayılan işlevlerin ise çeşmelerin ardından ancak “ikincil unsur” olması gerektiği tezi benimsenmiştir. Tezin araştırma evreni nerede ise tüm yeryüzü kabul edilebilir. Bununla birlikte Türkiye’nin genç şehirlerinden olan Elazığ, “suyu taşıma ve suyun taşınma modelinin ve sürecinin” iyi gözlemlenebildiği örneklem olarak seçilmiştir. Su kaynaklarının kıt olduğu Harput’tan ovaya iniş, Elazığ kentinin kuruluşunu başlatmıştır.

Çalışmada su kaynağının belirleyiciliği, “indirgemeci (redüktif) yöntem” ile ön plana çıkarılmıştır. Kent makroformunu ortaya çıkaran diğer unsurların etkisi eşit ya da yok kabul edilmiş ve kent gelişimi su eksenli açıklanmıştır. İndirgemeci yaklaşım ile su taşıma ve suyun taşınması süreçleri belirlenmiştir. Elazığ’ın kuruluş dönemi, 1834-1947 arası su taşıma süreci, tamamen su kaynakları ve çeşmelere paralel gelişen bir kent formu kolaylıkla tespit edilip gözlemlenebilir. 1947’den günümüze kadar olan ve kent formunda akslar boyunca uzanışın olduğu dönem ise suyun taşınma sürecidir. Süreç içinde ulaşım aksları boyunca gelişen kentte yollar ön plana çıksa da, isale hatlarının işlevine baskın gelen, örten yolların etkisi indirgenerek, isale hatları ön plana çıkarılmıştır. Kent isale hatlarıyla beraber çeşmelere olan ihtiyaç azalmıştır. Ancak kentsel mekân içerisinde hala bu çeşme ve kaynaklardan bazıları yeni işlevler üstlenerek varlıklarını devam ettirmektedir.

Su taşıma ve suyun taşınma süreçleri belirlenirken İçerik analizi tekniklerinden faydalanılmıştır. Nesnel, ölçülebilir, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak amacıyla belge, doküman, bilimsel çalışma ve evrak gibi pek çok farklı materyal farklı analiz sınıfları ile tespit edilmiştir (örnekleme, kodlama, haritalama) böylece nitelikler anlaşılmıştır. Uygulamada benzerlik ve farklılıklar tespit edilerek, Elazığ’da dönemlerin sınır ve kapsamını gösteren haritalar oluşturulmuştur.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan durum analizi tekniğinden de faydalanılmıştır. Creswell (2007)’e göre durum çalışması; bir araştırmacının belirli bir zaman diliminde kısıtlı sayıda vaka üzerinde yoğunlaşarak, çeşitli veri toplama araçları (gözlemler, mülakatlar, görsel ve işitsel materyaller, dokümanlar, raporlar gibi) aracılığıyla bu vakaları detaylı bir şekilde analiz ettiği, kapsamlı bir niteliksel araştırma metodudur. Bu yaklaşım, incelenen durumlar ve bu durumlara özgü temaların tanımlanmasına imkân tanır. Durum çalışması yöntemi, özellikle tek bir olayın veya durumun zaman içinde detaylı bir şekilde incelendiği, verilerin düzenli bir biçimde toplandığı ve olayın gerçekleştiği doğal ortamın incelenmesine odaklanan bir araştırma tekniğidir (Subaşı ve Okumuş, 2017: 420).

Çalışma kapsamında çalışma konusu ve alanı ile ilgili kitap, dergi, makale, rapor ve envanterlere ulaşılarak zengin bir doküman elde edilmiştir. Bu nedenle çalışmanın temel materyalini yazılı kaynaklar oluşturmaktadır. Elazığ’ın 20. Yüzyılda gelişen yeni bir kent olması çeşme ve kaynakların kentsel mekânda hala görünür bir şekilde bulunmasını sağlamıştır. Bu nedenle envanter raporlarının taranması ile kentteki bu kaynak ve çeşme bilgileri elde edilmiştir. Arşiv ve kaynak taramasından elde edilen bulgular doğrultusunda bu çeşme ve kaynakların konumları kent arazi çalışmalarıyla yerinde tespit edilmiş ve konum bilgileri Arc Map 10.4 programına aktararak haritalandırılmıştır. Kentte hâlâ önemli yeri bulunan bu çeşme ve kaynakların önemli fonksiyonları saha gözlemleri yoluyla tespit edilmiştir. Özellikle meydan, sosyalleşme, buluşma yeri, durak yeri ve yönlendirme noktaları olarak varlıklarını korumaları saha gözlemleri sonucunda elde edilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Yukarı Şehir (Harput) ve Su Kaynakları

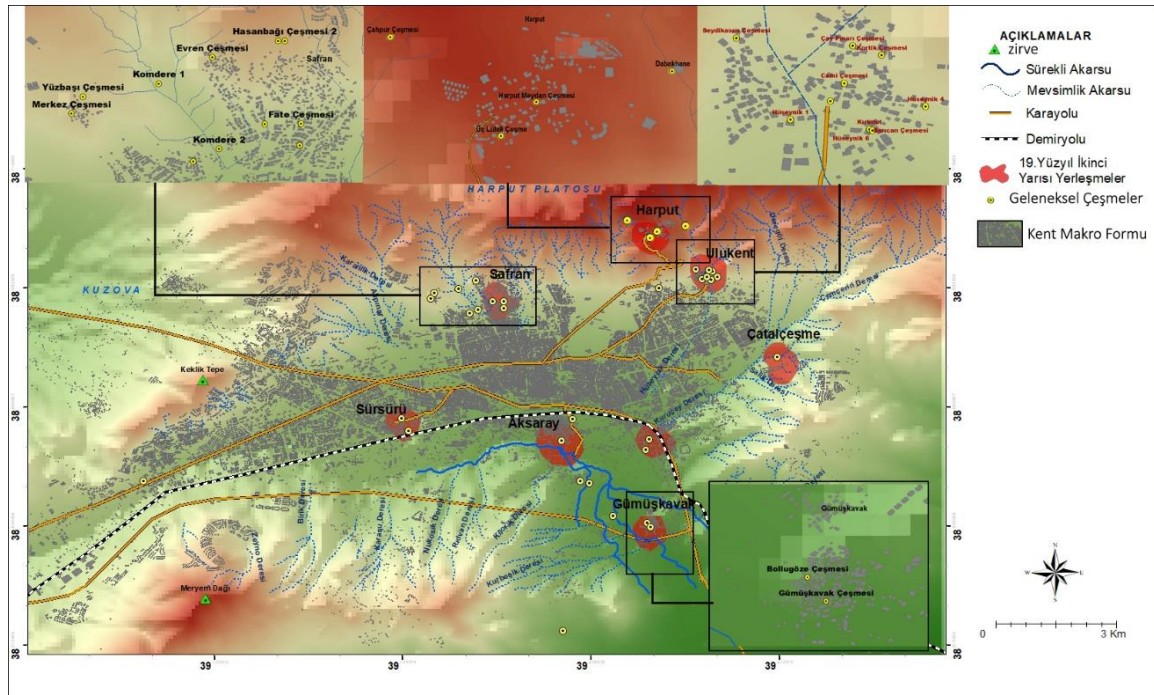
Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından birine sahip olan Harput, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış kadim bir kenttir (Şekil 3,4). İlk yerleşim izleri Paleolitik çağa kadar uzanır ve aralıksız bir şekilde günümüze kadar devam eder. Harput, tarih boyunca pek çok uygarlığa beşiklik etmiş ve bu uzun süreç içinde zengin bir kültürel mirasa ev sahipliği yapmıştır (Danik, 1995; Aytaç, 2017).

Harput, stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih boyunca önemli bir savunma merkezi olarak kullanılmıştır. Bu durum üzerinde çevresine göre yüksek bir plato düzlüğü üzerinde kurulmuş olması, etrafının engebeli topoğrafya ve sarp yamaçlarla çevrili olması etkili olmuştur (Tonbul ve Karadoğan, 1998), (Şekil 4). Savunmanın avantajını kullanan Harput bir sırt üzerinde kale kent olarak kurulmuş ve zamanla merkezden çevreye doğru genişleyerek büyük bir kente dönüşmüştür (Hayli, 1992; Tonbul ve Karadoğan, 1998). Bu kadim kentin 19. Yüzyılda fonksiyonel özellikleri zayıflamış ve nüfus Agavat Mezrasına doğru yönelmiştir (Karakaş, 1999). Bu süreçte Harput'tan yönelen göçlerle Elazığ'ın ilk kent nüveleri belirmeye başlamıştır (Akdemir 2013, Şekil 3).

Harput'un şehrsel fonksiyonunun ortadan kalkmasına neden olan birçok faktör bulunur (iklim, ulaşım, topoğrafya, su ve toprak kaynaklarının yetersizliği, doğal olaylar vb.) (Tonbul ve Karadoğan, 1998). Bu faktörler içinde su kaynaklarına erişim zorluğu ve su kaynaklarının yetersizliği esas itici faktörlerin en önemlisini oluşturmuştur. Bol çatlaklı kalker blokları arasından yeraltına sızan yağmur suyu, plato yüzeyinde suya erişimi zorlaştırırken, Harput'un güney yamaçlarında kaynaklar olarak yüzeye çıkar. Elazığ'ın ilk kent nüvelerinden olan Ulukent (Hüseyinik) bu kaynaktan beslenen ilk yerleşimlerinden biridir (Şekil 3).

Harput platosu ve çevresi, Tarihi Harput kenti dâhil olmak üzere, su kaynakları, tektonik faktörler, iklim koşulları, arazi yapısı (relief) (Şengün, 2013) ve litolojik özelliklerden etkilenmektedir. Bu bölgedeki başlıca su kaynakları akarsular, yeraltı suları ve bu suların yüzeye çıktığı kaynaklardır. Ancak Harput platosu, yeraltı ve yerüstü su kaynakları açısından oldukça sınırlıdır (Tonbul ve Karadoğan, 1998). Su kaynakları sınırlı olmasına rağmen, Harput bağları ve bahçeleriyle ünlüdür. Göllübağ, Buzluk (Ozan) Bağları, Cumabağları, buz Bağları, Mürüdü Bahçeleri ve Gökçe Bağlar (Tonbul ve Karadoğan, 1998), bu bölgede dikkate değer olanlar arasında sayılabilir.

Harput Platosu ve çevresinde mevsimlik karaktere sahip birçok akarsu bulunmaktadır. Bu önemli akarsular şunlardır: “batıdan kuzeye doğru akan Altıkuşak Çayı, Çatal Dere, Toraman Deresi, Hersenk (Salkaya) Deresi, Bilurik Dere, Kurt Dere, Hamedî Dere, Oyma (Oymaağaç) Deresi, Ölbe Dere, Tilaver Dere, Kışla Dere ve Barge Deredir. Ayrıca, güneydeki Elazığ Ovası'na doğru akan dereler arasında Alıpınar Deresi, Azgan Dere, Pancarlık Deresi, Mezbahane Deresi ve Hüseyinik (Ulukent) Deresi bulunmaktadır (Şengün, 2013)”. Bu akarsuların yaz mevsiminde kaynaklarının cız akışı nedeniyle sürekli akıştan yoksun olması, akarsulardan su temini açısından faydalanma fırsatını sınırlamaktadır (Tonbul ve Karadoğan, 1998).

Şekil 3. Elazığ'ın İlk Kent Nüveleri ve Hidrografik Birimler

Plato yüzeyi, yeraltı suları açısından oldukça fakir bir litolojiye sahip olan Harami formasyonuna ait kalkerli arazilerden oluşur (Palutoğlu, 2006). Bu nedenle, Elazığ'ın yeraltı su kaynakları sınırlıdır. Köyler, mezralar, mahaller ve diğer yerleşme tipleri ancak bu sınırlı kaynakların çevresinde gelişmiştir. Ama hepsinin ortak tek bir özelliğinden bahsedilebilir. Toplu dokudadırlar. Hatta küme doku özelliği gösterirler. Çünkü az olan su kaynağının çevresine yerleşmek ve suyu daha az emek ile temin etmek, yerleşmede temel mantıktır. Plato yüzeyinde sınırlı sayıda su kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında Fatih Ahmet Baba Türbesi, Dabakhane ve Göllübağ kaynakları yer almaktadır (Tonbul ve Karadoğan, 1998). Ancak, plato yüzeyinin kuzey ve güney yamaçlarında Harput'un faydalanmadığı birçok su kaynağı mevcuttur. Sugözü, Yedigöze ve Buzluk bahçelerini sulayan bu kaynaklar, yer altı tabakalarından ve fay hatlarından yüzeye çıkarlar. Bu zengin su kaynakları, Elazığ Ovası'nın doğu ucunda bağ ve bahçe tarımının gelişmesine olanak sağlamıştır.

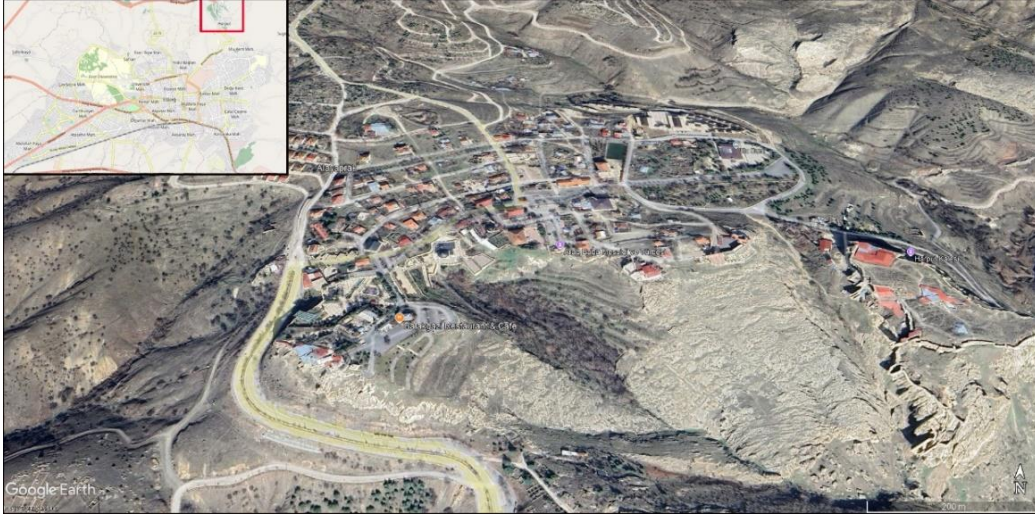
Harput ahalisine su kaynaklarının ulaştırılmasını sağlayan en önemli yapılardan biri çeşmelerdir. Harput'un içinde ve çevresinde geçmişte 55 kadar eski çeşme bulunmaktaydı. Günümüzde bazılarının suyu akmamaktadır. "Bu çeşmeler arasında Üç Lüleli Çeşme, Akar Çeşme, Ak Çeşme, Ak Pınar, Arpacı Pınarı, Hatun Arpacı Pınarı, Bey Pınarı, Cirik Çeşmesi, Çahpur Pınarı, Dabakhane Çeşmesi, Ebu Tahir Çeşmesi, Efendigiller Çeşmesi, Efendigiller Havuzbaşı, Gürcübey Çeşmesi, Kurşunlu Çeşme, Meydan Pınarı, Örtmek Çeşmesi, Zeynep Pınarı, Kaledibi Çeşmesi, Süryani Çeşmesi, Şak Ağa Çeşmesi, Kazıbahçesi Çeşmesi, Kasarcı Çeşmeleri, Yarı Çavuş Çeşmesi, Toptop Pınarı, Karasofulu Çeşmesi, İğdeli Çeşme, Meteris Çeşmeleri, Şehroz Çeşmeleri ve yaklaşık sekiz farklı örneği bulunan Acıpınar isimli çeşmeler sayılabilir (Sunguroğlu, 1958: 367-376,)". Bu çeşmelerin bazıları Şekil 5'de verilmiştir.

Harput kentine bu sular, şehre en az 5-10 km ve daha uzak mesafelerdeki sırtlarda, yıllar boyunca emek verilerek, insanlar tarafından yoğun bir çaba sarf edilerek kazma ve kürek kullanılarak açılan kuyular ve kanallar aracılığıyla getirilmiştir (Sunguroğlu, 1958). Bu büyük çaba ve alın teriyle Harputlular, kentlerini su kaynaklarından uzak olsa bile suyla zenginleştirmiştir. Bu uzun süreçte, su kaynakları keşfedilmiş, kuyular kazılmış ve kanallar inşa edilmiştir. Sırtların ve tepelerin doğal eğimini kullanarak, suyun şehre taşınması için büyük bir emek sarf edilmiştir. Harputlular, bu su kaynakları sayesinde yaşamın temel ihtiyaçlarını karşılamış ve şehrin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, su

kaynaklarının bulunmadığı bir bölgede bile, insan azmi ve çalışkanlığı sayesinde suya erişim sağlamış ve kentlerini suyla beslemiştir. Ayrıca Harput şehrinde yer alan Dabakhane kaynağı mineral bakımından zengin olması ve birçok hastalığa iyi geldiği düşünülməsi nedeniyle sağlık amaçlı kullanılmaktadır (Şekil 5: B-C).

Yerleşim alanlarının yer seçiminde su kaynaklarının büyük önem taşıdığı herkes tarafından bilinmektedir. Suyun bulunabilirliği ve bol miktarda bulunması, yerleşim alanlarının oluşumunda ve toplum yaşamının şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Su kaynaklarına yakın bölgeler, medeniyetlerin geliştiği ve sürdürülebilir bir yaşamın sağlandığı yerler olmuştur. Suya erişebilirliğin kolay olduğu yerlerde yerleşmeler zamanla büyüyerek kentlere dönüşmektedir.

Kentler tıpkı diğer canlılar gibi doğar, büyür, gelişir ve ömrünü tamamlayarak tarih sahnesinden silinir. Bir yerleşim yerinin ortaya çıkması, büyümesi ve gelişmesi birçok faktörün (doğal çevre faktörleri ve beşeri faktörler) birlikteliğine bağlı olsa da, esas çekim gücüne sahip yegâne faktör, hiç kuşkusuz suyun varlığıdır. Su kaynaklarının azlığı da birçok yerleşim biriminin hatta kentlerin ortadan kalkmasına neden olan birçok faktörden (doğal ve beşeri faktörler) belki de en önemlisini oluşturmaktadır. Suyun varlığı, kentin kurulmasında, kentin rolünün belirlenmesinde ve kimlik kazanmasında en önemli faktörü meydana getirir (Aybay, 2006). Suya olan ihtiyaç sadece insanın hayatta kalması için değil, aynı zamanda tarım, hayvancılık, endüstriyel faaliyetler vb. için de son derece önemlidir. Kentler büyüdükçe ve genişledikçe suya olan talep artmakta ve mevcut su kaynakları üzerinde baskı artmaktadır.

Şekil 4. Tarihi Harput Kenti Google Earth Görüntüsü

Şekil 5. Harput ve Çevresindeki Bazı Kaynaklar ve Çeşmeler. A. Ölbe Deresini Besleyeni Kaynaklardan Biri (Şengün, 2013). B. Dabakhane Şifalı Suyu Havuzlar. C. Dabakhane Şifalı Suyu D. Sarahatun Çeşmesi (Aktaş, 2009) E. Ağyolu Çeşmesi F. Üç Lüleli Çeşme G. Alaaddin Bey Çeşmesi (Ertuğrul Danık Arşivi) H. Çahpur Çeşmesi (Aktaş, 2009) I. Çapçahlı Çeşmesi İ. Harput Deliklitaş Çeşmesi. J. Harput İsmail Çeşmesi (Aktaş, 2009) K. Harput Meydan Çeşmesi (Aktaş, 2009).

3.2. Mezraya İnış: Su Kaynakları ve Kent Nüveleri (1834-1947)

Tarih boyunca, kentlerdeki çeşmeler sadece su sağlama işlevlerinin ötesinde, dinlenme ve estetik amaçlar için de değerlendirilmişlerdir (Chanson, 1998: 17). Çeşmeler, modern su altyapısının evlere ulaşmadığı dönemlerde temel içme suyu kaynağı olarak hizmet vermişlerdir. Tarihte, kuşatma altındaki şehirlerdeki insanlara hayati suyu temin etmişler ve aynı zamanda dini törenlerde arınma işlevi görmüşlerdir (Juuti et al., 2015: 2314- 2348). Çeşmeler, sadece içme suyu sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda şehirlerin görsel çekiciliğine katkıda bulunmak amacıyla da tasarlanmışlardır. Halk için sağladıkları önemin bir göstergesi olarak, çeşmeleri inşa ettiren kişilerin itibarını artırmak adına bu yapılar sıklıkla süslemelerle zenginleştirilmiştir (Quest, 2006; Juuti et al., 2015: 2314-2348; Karafaki, 2023).

Elazığ'da Harput'tan mezraya inişte ve ilk kent nüvelerinin oluşmasında diğer faktörlerle birlikte, esas faktör su kaynaklarının bir çekim merkezi olmasıdır. Su kaynaklarının azlığı itici bir faktör oluştururken,

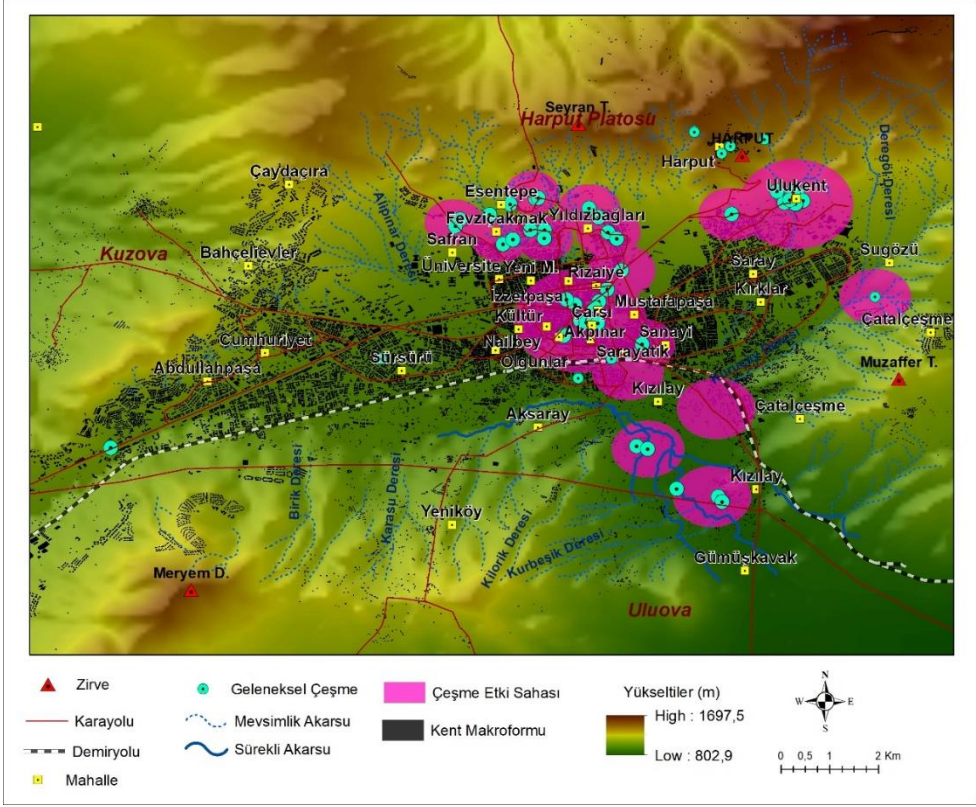
su kaynakları yerleşmeleri kendi etrafına toplamıştır. Elazığ şehrinde çok daha eski bir tarihe sahip olan Harput kentinin zamanla eski fonksiyonel gücünü kaybetmesi üzerinde de yine su kaynaklarının yetersiz oluşu gelmektedir.

1833'te Mehmet Reşit Paşa Harput'un gelişmeye elverişli olmadığına karar vererek oturacağı konağı ve idari binaları Agavat Mezrasına (Elazığ Ovası) bugünkü Hüseyin köyüne (Ulukent Mahallesi) taşıyarak mezraya inişin ilk temellerini atmıştır (Karakaş, 1999). Hüseyin'in Mehmet Reşit Paşa tarafından kışla yeri olarak seçilmesindeki en büyük faktörlerden biri su kaynaklarının varlığıdır. Harput platosunun Harami formasyonuna ait bol çatlaklı kireçtaşlarından meydana gelen bir litolojiye sahip olması yüzey sularının yeraltına sızarak tabaka ve fay kaynağı olarak çıkmasını sağlamıştır. Bu kaynaklar Ulukent'in (Hüseyin) sadece günlük su ihtiyacını karşılamakla kalmaz aynı zamanda tarım, hayvancılık ve sosyal-kültürel özelliklerine önemli katkılar sağlamıştır.

Su kaynaklarının Hüseyin (Ulukent) halkına ulaştırılmasında en önemli dağıtım yapıları çeşmelerdir. Çeşmeler, 1900 ve öncesi tarihlerden beri insanların suya erişimini sağlayan önemli yapılardan biri olmuştur. Çeşmeler sadece temel su ihtiyacını karşılamaktan daha fazla işleve sahipti. O dönemde birçok ailede evlerde içme suyu veya kullanım suyu tesisatı bulunmuyordu. Bu nedenle, insanlar günlük su ihtiyaçlarını karşılamak için çeşmelere bağımlıydılar. Çeşmeler, halkın su ihtiyacını karşılayan bir su kaynağı olarak önemli bir role sahipti. İnsanlar buradan içme suyu alır, evlerinde kullanmak üzere su taşırldı. Bu nedenle, evlerin çeşmelere yakın olması büyük bir avantajdı ve birçok aile, suya kolayca erişebilmek için çeşmelere yakın yerleşim bölgelerini tercih ederdi. Ekonomik açıdan daha iyi durumda olan aileler ise bahçelerinde ya da eve yakın bir yerlerde su kuyuları açarak ya da daha uzak kaynaklardan borular yardımıyla suyu taşımak suretiyle su ihtiyacını karşılardı.

Böylece tıpkı şekil 1'de verilen şemada ki modele benzer bir kent dokusu 1834'ten sonra oluşmaya başlamıştır. Çeşmelerin üzerine veya yanına kurulan camilerden **"su temini" zorunlu ve zorlu bir süreçtir**. Gümüşkavak'ta Yeni Cami, hala çevresine hem de Elazığ halkına doğal karaçalı suyu ikramına devam etmektedir. Çeşmenin yanı cami ve çarşıdır. Çeşmenin etrafı konutlar ve işyerleri tarafından çevrelenmiştir. Kesrik Gayret Camisi, Aksaray eski ve yeni camisinin arasında kalan karaçalı çeşmesi için de manzara aynıdır. Ulukent Sarayaltı Camisi içinde form aynıdır. Çeşme, çevreleyen cami çarşı ve konut bölgesi kabaca içiçe halkalar biçiminde bir doku oluşturmaktadır. Bu çeşmenin kuşaklar halinde oluşturduğu bir etki sahası meydana getirmiştir (Şekil 6). Model günümüzde sembolik olarak ta olsa devam etmektedir. Hala nüfusun şebeke suyunu kullanmak istemediği durumda, çeşmeler su ihtiyacını karşılamaktadır.

Ayrıca, tarım ve hayvancılık da o dönemde ekonomik faaliyetlerin önemli bir parçasıydı. Çeşmeler, tarım arazilerinin sulanması için kullanılan suyun kaynağı olarak da işlev görürdü. Çiftçiler, tarlalarını sulamak veya hayvanlarını sulamak için çeşmelerden su alırlardı yâda hemen çeşmenin önünde veya yanında yapılan hayvanların su içmesini sağlayan suyun toplandığı yalaklar yaparak hayvanlarının su içmesi sağlanırdı. Ulukent, Gümüşkavak, Kesrik, Çatalçeşme ve Aksaray mahallelerinde günümüze kadar ulaşmış bu tür çeşmeler mevcuttur (Şekil 7). Geçmişte halkın temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olması ve bu yerleşmelerin kırsal bir karakterde olması çeşmelerin kullanımına yansımına neden olmuştur. Çeşmeler aynı zamanda sosyal ihtiyaçların karşılandığı buluşma noktalarıydı. İnsanlar, çeşmelerde su alırken bir araya gelir, sohbet eder ve haberleşirdi. Özellikle çeşme çevresindeki açık alanlarda, insanlar birbirleriyle etkileşimde bulunur, güncel olaylar hakkında konuşur ve sosyal ilişkilerini güçlendirirdi. Dolayısıyla, çeşmeler, toplumun sosyal hayatının en merkezinde yer alırdı.

Şekil 6. Elazığ'ın Eski Çeşmeleri ve Çevresinde Oluşan Sembolik İş-Konut Kuşağı

Su kaynaklarının konutlara şebeke sistemi dâhilinde taşınması, hem mevcut su kaynaklarının yetersizliği hem de ciddi bir altyapı gerekliliği nedeniyle zorlu bir süreçtir. Bu nedenle, dönemin imkânlarına uygun olarak mahalle çeşmeleri inşa edilerek halkın su ihtiyacı karşılanmıştır. Hüseynik (Ulukent) köyü, Elâzığ'ın ilk kent nüvelerinden biridir. Hüseynik (Ulukent), birikinti konisi üzerine kurulmuş olup, günümüzde Elazığ'ın bir mahallesi olarak bilinir. Hüseynik, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bağ, bahçe ve dutluklarıyla ünlüdür. Harput'un kalkerli topraklarından kaynaklanan Örtmek suyu kaynağı, Hüseynik (Ulukent) için en önemli tatlı su kaynağıdır. Bu kaynağın halka ulaştırıldığı en temel yapılar çeşmelerdi (Cami Çeşmesi, Çay Pınarı Çeşmesi, Lito'nun Çeşmesi, Kortik Çeşme ve Seyit Kasım Çeşmesi). Bu çeşmeler Ulukent'in dört bir yanında konumlanmıştır (Şekil 7).

Çeşmeler genelde mahalle meydanlarında, ana yol güzergâhlarında ya da mahalle aralarında yer alırdı. Örtmek kaynağının bir kısmı köyün doğu-batı yönlerindeki bağ ve bahçeleri sulamak amacıyla bahçelere taşınmıştır. Elazığ'da önemli su kaynaklarından biri de göllerdir. Tarım arazilerinin sulanması bu göllerden yapılırdı. Dipsiz göl (Aksaray), Kehriz, Harman ve Deve Gölü (Hüseyinik) içinde oldukça bol su taşıyan göllerdi ve tarım için kullanılmasının yanında Harput'a gidecek kervanların uğrak yerleriydi (Çağlıyan, 2023).

Çeşmeler, tarih boyunca sadece su ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda toplumların ekonomik ve sosyal yapısını da yansıtan önemli yapılar olmuştur. Günümüzde dahi birçok yerde, tarihi çeşmeler halkın ekonomik geçmişini ve refah düzeyini anlamak için önemli araştırma kaynaklarıdır. Özellikle bahsettiğiniz dönemde, çeşmelerin evlerin ve bahçelerin süslenmesinde ve fonksiyonel ihtiyaçlarını karşılamada büyük bir rolü vardı. Ekonomik durumu iyi olan aileler, suyu kolaylıkla evlerine ve bahçelerine taşıyabilmek için özel çeşmeler inşa ettirirlerdi. Bu, zenginliklerini ve sosyal statülerini göstermenin bir yoluydu. Evlerin bahçelerinde bulunan çeşmeler, sadece su kaynağı olmanın ötesinde, sanatsal açıdan da büyük öneme sahipti. Bu tür evlerin bahçelerinde yer alan çeşmeler, estetik açıdan muhteşem işçilik örnekleriydi. Usta taş işçiliği ile yapılan çeşmeler, zarif süslemeler ve detaylarla

donatılırdı. Bu, zenginliği sembolize etmenin yanı sıra, o dönemdeki mimari ve sanatsal zevkleri de yansıtırıdı.

Çeşmelerin önemli bir özelliği de önlerinde bulunan havuzlardı. Bu havuzlar, suların biriktiği, sakinleştiği ve dinginleştiği yerlerdi. Aynı zamanda havuzlar, suyu çekici bir şekilde sergilemenin yanı sıra evlerin çevresine serinlik katarak iklimatik konfor alanlarını oluştururdu. Ekonomik olarak güçlü aileler, evlerinin önemli bir unsurunu oluşturan bu havuzlar sayesinde sosyal statülerini gösteriyor, toplumdaki prestijlerini vurgulama amacını taşıyordu. Havuz başları aynı zamanda yaz geceleri insanların bir araya gelerek müzik ve eğlencenin yapıldığı mekânları meydana getirmiştir. Hacı Muharrem Çeşmesi ve Havuzbaşı günümüzde dahi bu geleneğin zaman zaman yaşatıldığı ender mekânlardan biridir (Şekil 8).

Şekil 7. İlk Kent Nüvesi Hüseyinik (Ulukent) Mahallesi Sınırları İçinde Çeşmeler ve Konutlar. (Önceki dönemlerde çok sayıda konut barındıran çeşme civarı artık ıssız alanlara dönüşmek üzere...) (A. Hüseyinik Cami Çeşmesi B. Litonun Çeşmesi C. Kortik Çeşme D. Çay Pınarı Çeşme E. Hacı Muharrem Çeşmesi F. Sarıcan Çeşmesi)

Şekil 8. Hacı Muharrem Bahçesi ve Çeşmesi

3.3. . Suyun Taşınabilirliği ile Kent Formunda Değişim Süreci

Tarihi Harput kentinin fonksiyonel özelliklerini yitirmesi ve mezraya iniş süreciyle başlayan Elazığ kentinin büyümesi ve kentleşme süreci, ilk kent nüveleriyle başlamış ve bugünkü ilk kent merkezi ve mahallelerin kurulmasıyla devam etmiştir. Ancak 1947 yılı, bu süreçte önemli bir dönüm noktası olarak öne çıkmaktadır. 1947 yılında başlanan şehre Hazarbabadağı eteklerinden su getirme planı (Şekil 9) ve projesi ancak 1948'in sonunda hatta 1949'da mahallelere ve çeşmelere eriştirilebildi. İlk yerleşmeler (Hüseyinik (Ulukent), Kesrik (Kızılay), Sürsürü, Hırhırık (Gümüşkavak) su kaynağı etrafında adeta kümelenmiş bir şekilde suya bağımlıydılar.

Şekil 9. Karaçalı İçme Suyunun Elazığ'a Getirilme Çalışmaları (1948) Kaynak: URL. 1

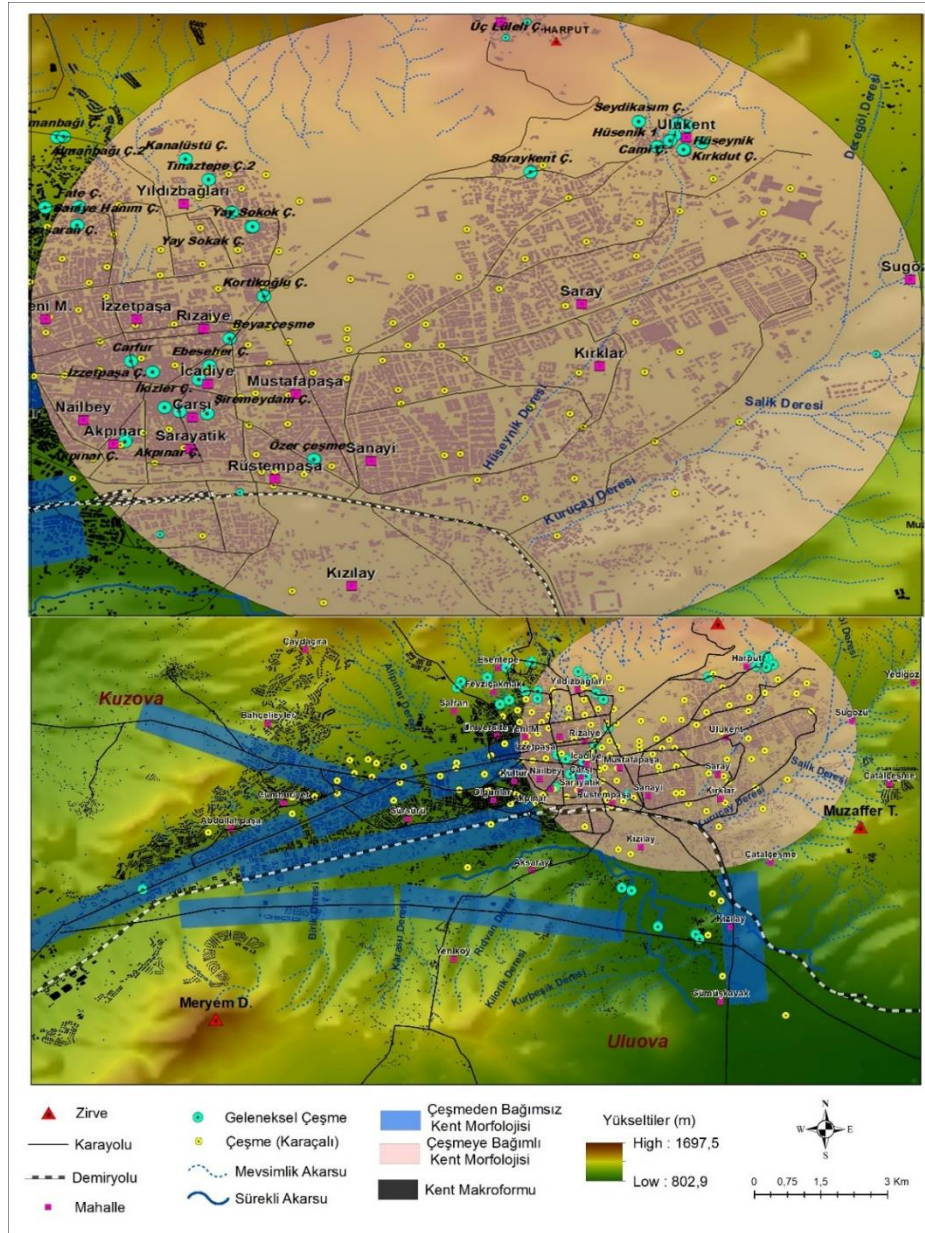
1947 yılında Elazığ'a temiz içme suyu sağlamak amacıyla Elazığ su isale hattının yapımı gerçekleştirildi. Bu altyapı çalışması sayesinde, şehir merkezi çevresinde oluşan yeni mahallere ve artan nüfusa temiz içme suyu ulaştırılması hedeflenmiştir. Suyun evlere gelmesi ile birlikte su kaynaklarına ve çeşmelere olan bağımlılığı sınırlayan, modern isale hatları kuruluyordu. Evlere düzenli su temini sağlandığı için halkın günlük su ihtiyacı daha düzenli bir şekilde karşılandı. Elazığ'ın kentleşme sürecini destekleyen önemli bir adım olarak suyun temini ve altyapının geliştirilmesi, kentin dönüşümüne katkı sağlayan önemli bir etken olmuştur. Burgess tarafından 1925 yılında geliştirilen ortak merkezli halkalar modeline benzer, çeşmenin merkezde olduğu büyüme süreci, 1947'den sonra ana ulaşım aksları çevresinde iş-ticaret ve konut kuşakları modelinde büyümeye evrilmiştir. Böylece şehir ayrılmaya başlamış, kabaca D-B yönlü bir uzama kendisini göstermiştir (Şekil 10). Ana ulaşım aksları üzerinde, merkezden uzaklaşma eğilimi belirleyici olmuştur. Yaklaşım; su isale hatları öncesi ve sonrasını karşılaştırmalı izah eden ve tüm şehirlerin gelişimini açıklayabilecek işlevsel bir modeldir.

1947 yılı öncesinde su kaynakları etrafında toplanan ve daha çok kırsal karakterde kent nüvelerinin dışında kentsel fonksiyonlara sahip mahalleler (İzzetpaşa, İcadiye, Mustafapaşa, Rüstempaşa) çeşmeler etrafında gelişme göstermiştir (Şekil 10) Bu mahalleler Elazığ ovası içinde kurulmuş en eski mahalleler arasında yer alır. 1900-1959 yılları arasında Elazığ'ın kentsel gelişimine bakıldığında çeşmeler etrafında gelişmiş dairesel bir forma sahip olduğu görülecektir (Şekil 10). Bu mahalleler bu dönemde çeşmelere bağımlı olarak gelişmiş mahallelerdir. Kortikoğlu Çeşmesi (İcadiye Mahallesi), Beyaz Çeşme (İcadiye

Mahallesi), Ebe Seher Çeşmesi (İzzetpaşa Mahallesi), İzzetpaşa Çeşmesi (İzzetpaşa Mahallesi), Özer Çeşme (Mustafapaşa Mahallesi) bu süreçte su ihtiyacını karşılayan ve Elazığ halkı için önemli bir yere sahip çeşmelerdir (Şekil 10). Bunlara yakın olmak önemli bir ayrıcalıktı ve konut fiyatları da çeşmeye yakınlık durumuna göre değişirdi. 1947 sonrası Elazığ su isale hattının yapımı ve evlere suyun gelmesi ile birlikte suya olan bağımlılık ortadan kalkmış ve şehir çok hızlı bir şekilde batıya doğru büyüme sürecine girerek alansal olarak genişlemiştir. 1960-1980 yılları arasına bakıldığında Nailbey ve Sürsürü mahallelerine doğru hızlı bir alansal büyüme yaşadığı görülecektir (Şekil 10).

Şehirde yaşanan bu köklü dönüşüm, görünürde yol boyu uzama biçiminde kendisini gösterse de, gerçekte çok daha büyük bir değişimin eksenidir. Örneklem Elazığ'da ve benzer süreçteki şehirlerde, oldukça karmaşık bir kent makroformu ortaya çıkaran sürecin sonuçları şöyle özetlenebilir:

- Şehrin suya bağımlı olduğu süreç sona ermiştir. Suyun belirleyici boyutu sınırlanmıştır.
- Şehirlerde; kabaca yuvarlak kent formunun yerine, çizgiler, akslar, şeritler, dörtgenler biçiminde morfoloji yoğunluk kazanmıştır.
- Şehir, topografyaya ve gelişme yönüne paralel uzamıştır.
- Şehirde diğer elektrik hatları, ulaşım ağları, iş ve ticaret sahaları, sanayi alanları baskın ve belirleyici olmuştur.
- Suyun taşınabilir olması şehri yatayda ve dikeyde büyüt müştür. Su taşımak sorunu kalkınca, suyun hidrofor sistemleri sayesinde basınçla yükseğe çıkarılması ile **dikey kentleşme ve dikey apartmanlaşma** temel şekillendirici sürecin modelidir. Şehir hacim kazanmıştır.

Şekil 10. Elazığ'ın Su Taşıma ve Suyun Taşınma Süreçlerine Bağlı Oluşan Sembolik Farklı Kent Formu

Kentsel fizyolojinin batıya doğru yayılma ve genişlemesini, su kaynaklarına olan bağımlılığın azalması, kentin elektrik ile aydınlatılması (Akdemir, 2013) ve ana yolların bu güzergâhtan geçmesi ile açıklanabilir. Karayolu ve demiryolu ulaşımının etkisi ile de ulaşım güzergâhı boyunca kent batıya gelişmiş ve çizgisel (lineer) bir forma kavuşmuştur. 2000 yılından günümüze kadar olan süreçte kent batıya, kuzeybatıya ve güneye doğru fizyolojik büyüme göstererek jeomorfolojik sınırlarını aşmıştır. 2009 yılındaki depremden sonra depreme dayanıklı ve manzaralı konutlara olan talebin artmasıyla birlikte, kent ovasının sınırında yer alan eğimli alanlara doğru genişleme başlamıştır (Canpolat,2019).

2012 yılında şehrin güneyinde yeni çevre yolunun inşa edilmesiyle birlikte, kentsel alanın genişlemesi geçmişte kent için sınır oluşturan demiryolu ağını aşarak Meryem Dağı eteklerine kadar ulaşmıştır (Akdemir ve Kaya, 2021).

Şehrin kuzeybatısında Çaydaçıra mahallesinin kurulması ile Elazığ ovasından Kuzova'ya bir sıçrama göstermiştir. Elazığ depremi ve 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinden sonra Meryem dağı ve eşliğinin kuzey yamaçlarında TOKİ konutlarının yapılması ile birlikte ova tabanından yamaçlara doğru

bir yayılma söz konusu olmuştur. Canpolat ve Dağlı, 2020 çalışmasında yaptığı 2030 yılına kadar olan öngörüsü oldukça dikkat çekicidir. Çalışmada kentsel büyümenin zeminin daha güvenli olduğu güney ve güneydoğudaki tepelik arazilerde yeni konutlarla hız kazanacağını ifade etmişlerdir. Günümüzde kentin güneyi ve güneydoğusundaki bu tepelik arazilerde adeta yeni bir kent kurulmuştur.

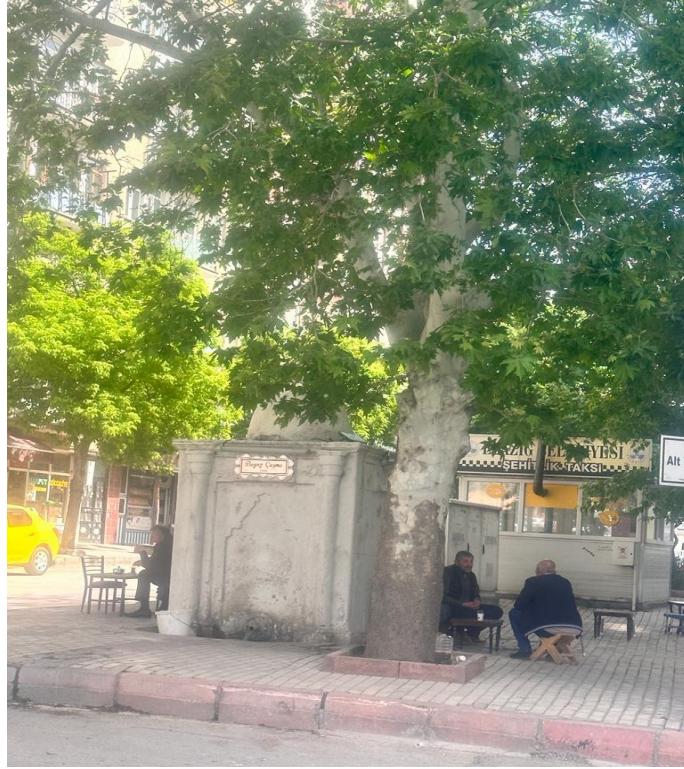
Elazığ kentinde nüfus artışına paralel olarak temiz suya olan talebi karşılamak üzere Elazığ'ın Sivrice ilçesi Karaçalı mahallesinde yer alan karaçalı suyu boru hatlarıyla taşınarak kentin hizmetine sunulmuştur. Günümüzde yüzün üzerinde yer alan Karaçalı Çeşmeleri ilk dönemlerde oldukça önemli su kaynaklarıdır. Günümüzde de bu çeşmeler halkın rağbet ettiği kaynaklardır. Gerek Elazığ'ın yakın çevresinde yer alan kaynaklar gerekse 30 km mesafeden taşınarak getirilen (Şekil 9) Karaçalı Çeşmeleri kentin birçok noktasında konumlanarak adeta çevre ile bütünleşmiştir. Günümüzde çeşmelerin belli başlı işlevleri şu şekildedir:

- **Su Temini:** 1947'den itibaren evlere suyun gelmesiyle birlikte suya erişim kolay olsa da en temiz ve içilebilir suyun çeşmelerden akan su olduğu düşüncesi hâkimdir. Bu nedenle halk içme suyu olarak çeşmeleri sıklıkla kullanır. İlk çeşmelerin odak noktası su erişimini sağlamak olduğundan, bu yapıların tasarımı genellikle basit ve işlevsel olmuştur. Günümüze dek ulaşan birçok tarihi çeşme, bu basit ve işlevsel yapı özelliklerini korumaktadır (Özer, 2008).
- **Yönlendirme:** Çeşmeler özellikle kentsel mekânlarda trafikte yönlendirme görevi yaparak (Özer, 2008) araç ve yayaların yön ve konum bulmasına yardımcı olur. Kentlerde devam eden bir yolun ikiye ayrıldığı kısımların başına çeşmeler yapılarak yolun bölünmüşlüğü estetik bir şekilde vurgulanabilmektedir. Elazığ kentinde bu işleve sahip çeşmeler arasında Beyaz Çeşme, Özer Çeşme yer alır. Özellikle toplu taşıma kullanan vatandaşlar bu çeşmelerin adlarını kullanarak durak yerlerini belirler.
- **Toplanma Yeri Olarak Çeşmeler:** Çeşmeler sadece bir su temininin dışında insanların bir araya gelerek sosyalleştiği yerlerdir. Özellikle yaz aylarında çeşme etrafının serin olması insanlara iklimik bir konfor alanı oluşturur. İnsanlar bu çeşme başlarında bir araya gelerek hem serinler hem de sosyalleşir. Bu tür işleve sahip çeşmeler genellikle mahalle meydanlarında ya da kavşak noktalarında bulunur. Beyaz çeşme, Ebe Seher çeşmesi, Kortikoğlu çeşmesi kent içinde bu minvalde verilecek örneklerdir. Çeşmeler insanların susuzluklarının giderildiği, temizlik ve serinleme gereksinimlerinin karşılandığı, kısa süreli olarak dinlendikleri yerler olmalarının yanı sıra; çeşmeden su almaya gelen mahalle sakinlerinin tanışıp kaynaştıkları mekânlar olarak da sosyal ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır (Şekil 11), (Yıldız ve Yüksek, 2008).
- **Kültürel Değer:** Tarihi veya kültürel öneme sahip bazı çeşmeler turistik cazibe merkezleri haline gelir. Bu çeşmeler, ziyaretçilere yerel kültür ve tarih hakkında bilgi verme işlevini de görebilirler. Bu örnekte çeşmeler tarihi Harput kentinde yer alır. Harput'un meydanlarında yer alan Üç Lüleli Çeşme, Sarahatun Çeşmesi, Ağyolu Çeşmesi bu işlevi yerine getirebilecek tarihi ve kültürel öneme sahip çeşmelerdir.

Günümüzde çeşmelere olan bağımlılık ortadan kalkmış olsa da çeşmelerin hâlâ temiz su kaynağı olduğu düşüncesi hâkimdir. Elazığ halkının büyük çoğunluğu günümüzde de içme suyu olarak çeşmeleri tercih etmektedir. Bu durum üzerinde hem geçmişten gelen bir alışkanlık hem de psikolojik olarak çeşmelerin daha temiz su kaynağı olduğu düşüncesi hâkimdir. Çeşmelerin hâlâ temiz su kaynağı olduğu düşüncesi, şebeke suyuna duyulan güvensizlikle de bağlantılıdır. Bazı insanlar, şebeke suyunun arıtma süreçlerine ve suyun kalitesine güvenemeyebilirler. Bu durumda, çeşmelerin doğal ve temiz bir su kaynağı olarak algılanması, içme suyu tercihinde etkili olmaktadır. Şebeke suyunda zaman zaman yaşanan kesintilerde çeşmeler, su temininde pratik bir çözümdür. Günümüzde 100'ün üzerinde Karaçalı Çeşmesi ve 50'nin

üzerinde diğer çeşmeler halkın su ihtiyacını karşılamaya devam etmektedir. Bu çeşmelerin bakımı ve temizliği düzenli olarak yapılırsa, güvenli içme suyu kaynağı olarak uzun yıllar hizmet verebilirler.

Sonuç olarak, çeşmelere olan bağlılık hem geleneksel alışkanlıkların bir yansımasıdır hem de su kalitesi ve ekonomik nedenlerle desteklenir. Bu tür geleneksel su kaynakları, sürdürülebilirlik açısından önemlidir ve gelecek nesillerin de bu değerleri koruması ve doğru kullanması gerekmektedir.

Şekil 11. İcadiye Mahallesi Sınırları İçinde Beyaz Çeşme

4. Sonuç

Su kaynakları yerleşim düzeninin değişim ve dönüşümünde anahtar role sahip olan unsurların başında gelmektedir. Tarihi yerleşmelerin kuruluş ve gelişim süreçlerinde hatta zayıflama veya yok olma süreçlerinde de su kaynaklarının etkisi görülmektedir. 19. Yüzyılda su kaynaklarının kıt olduğu ve buna istinaden nüfus taşıma kapasitesi düşük olan Harput şehrinden plato eteklerine doğru su kaynaklarının daha bol bulunduğu sahalara göç süreçleri başlamıştır. Bu durumda Harput'un bir mezrası olan Agavat'ın gelişim dinamikleri arasında su kaynaklarının belirleyiciliği etkili olmuştur. Su kaynaklarının kıt olduğu plato üzerinde kurulu Harput ise nüfus taşıma kapasitesi yetersizliği sebebiyle zamansal süreçte zayıflayan ve merkeziliğini kaybeden bir yerleşmeye dönüşmüştür. Bu nedenle çalışma sahasında su kaynakları ve çeşmeler kentleşmeyi başlatan dinamik olarak önem arz etmektedir.

Su kaynakları ve kent morfolojisinde görünür durumda olan çeşmeler kent kimliği, kent formu, kent dokusu ve kent işlevini şekillendirici unsurları meydana getirmişlerdir. Çalışma sahası olan Elazığ'ın kentleşme sürecinde su kaynakları ve çeşme yapılarının etkileri gözlemlenebilmiştir. Su kaynaklarının Elazığ'ın kentleşme sürecindeki etkisi 1947 öncesi ve sonrası olarak değerlendirilebilir. 1834-1947 döneminde kentli nüfus suyu kaynaktan veya çeşmelerden evlerine taşımış ve *su kaynaklarına bağımlı dönem* yaşanmıştır. Bu süreç içerisinde su kaynaklarına veya çeşme yapılarına yakın olma zorunluluğu toplu ve sıkışık bir dokuyu meydana getirmiştir. Suyu yakın olma, iktisadi ve statü açısından kentte hiyerarşik bir düzenin de oluşumuna ön ayak olmuştur. Suyun nüfusu çekici etkisi merkezi yer kavramının gelişimini sağlamıştır. Özellikle büyük camiler ve cami etrafında gelişim gösteren çarşıların

gelişiminde su kaynakları belirgin bir durum arz eder. Elazığ'da da bu sistemin varlığı özellikle Saray Atik Cami çevresinde hissedilmektedir. Kentin formu da bu dönemde dairevi özellikte, su kaynaklarının çevresinde gelişim gösterecek şekilde gelişim göstermiştir. 1947 sonrası su isale hatlarının inşasından sonra ise su kaynakları ve çeşmelerin kentsel gelişim süreci üzerinde belirleyici etkileri azalma eğilimi göstermiştir. Artık yerleşmeler suya bağımlı olmaktan kurtulmuş ve topografik birimlere uyumlu olarak kentsel yayılım hız kazanmıştır. Bu gelişimle birlikte uzun yıllar korunan dairevi form deforme olarak lineer form şekillenmeye başlamıştır. Lineer formun gelişiminde en önemli yapıyı ulaşım hatları oluşturmaktadır. Dolayısıyla eskiden su kaynaklarının kentsel gelişim sürecinde belirleyiciliği rolünü günümüzde ulaşım ağları üstlenmiştir. Yol boyunca gelişim gösteren yeni kentsel mekânlar da lineer bir kentsel formu meydana getirmiştir. Bu gelişim sistematığıyla birlikte kentsel mekân büyürken kent merkezindeki nüfusta çevreye doğru desantralize olmuştur. Doğu-batı doğrultuda daha hızlı büyüyen kent ortak merkezli halkalar modelinden çok merkezli kentsel gelişim modeline evrilmiştir. Su isale hatlarının gelişimiyle birlikte kentsel yayılım sadece yatay yönde değil dikey yönde de önemli bir gelişim kat etmiştir. Hidrofor sistemleriyle suyun yüksek kısımlara taşınabilmesi apartman şeklinde yapıların inşasını mümkün kılmıştır. Bu süreç kentsel gelişimde dikey büyümeyi yaratan önemli bir faktörü yaratmıştır.

Kentsel işlevlerin yanı sıra su kaynakları ve çeşmeler sosyal ve kültürel pratiklerin belirlenmesinde de etkilidir. Dolayısıyla su kaynakları ve çeşmeler Elazığ'ın fiziksel gelişimine önemli katkılar sağlamanın yanında ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan da etki yaratmıştır. Bugün çeşmelerin kent içindeki fonksiyonu su temini, yönlendirme, toplanma mekânları ve kültürel değerler olarak yer almaktadır. Çeşmeler bugün de kentli nüfusun içme suyu temininde kullandıkları yapılar olarak önem arz etmektedir. Elazığ kentinde çok sayıda Karaçalı suyu (kaynağı Sivrice İlçe merkezi yakınında) çeşmesi bu amaca hizmet etmektedir. Özellikle bu kaynak suyun şebeke suyundan daha temiz olduğu ve mineral açısından zengin olduğu ifade edilerek içme suyu olarak hala tercih edilmesi önem arz etmektedir. Bu yapı kültürün ve tarihi yapıların korunması sürecinde de önemlidir.

Çalışma sahasında çeşmelerin tespit edilen diğer bir fonksiyonu yönlendirme mekânları olmalarıdır. Çeşmeler kentin kuruluş sürecinden beri nüfusu ve çeşitli yapıları kendisine doğru çeken merkezi yerleri meydana getirmiştir. Bu merkezilik yol ağlarının da bu sahalarla yönelimini ve trafikte düğüm noktalar oluşumunu sağlamıştır. Özellikle büyük cami ve çarşıların çeşme ve su kaynakları çevresinde gelişimi ulaşım kavşak noktaların oluşum sürecinde etkili olmuştur. Özellikle yer, yön ve adres tanımlamalarında çeşme yapıları sıkça kullanılmakta ve konum tespitinde zihin haritalarında yer almaktadır. Diğer taraftan merkezi yer konumunu üstlenen çeşmeler kent nüfusunun sosyalleşme ve toplanma mekânları olarak işlev kazanmaktadır. Çeşme etraflarındaki meydanlar, duraklar ve çay bahçeleri bu mekânların eğlen-dinlen alanları olarak gelişiminde etkili olmuştur. Bu bağlamda, çeşmeler geçmişten günümüze kadar bulundukları şehirlere tarihi ve kültürel değer kazandıran önemli kent mirasları arasında yer almaktadır. Ancak modern kentlerin içinde kalan tarihi çeşmeler, zamanla tahrip olma veya kaybolma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Elazığ'da da bazı çeşmelerin yok olduğu görülse de, şehirde çeşme kültürüne verilen değer ve işlevsel değişiklikler sayesinde pek çok çeşmenin korunduğu dikkati çekmektedir.

Çeşmelerin günümüzde aktif olarak kullanılması tarihin ve kültürel değerlerin yaşatılması açısından önemlidir. Kentte insanları birbirine bağlayan unsurlardan biri kentte yaşam süren insanların birçoğunun ortak bir geçmişe ve kültüre sahip olmasıdır. Elazığ'ın simgesi haline gelmiş olan çeşmelerin bu amaç doğrultusunda korunması, kültürün yaşatılması ve bu kültürün gelecek nesillere taşınması gerekmektedir. Bu nedenle kaynakların kirletilmemesi ve yerel yönetimlerce kontrollerinin sağlanması gerekmektedir. Elazığ'da çeşmelerin ve çeşme kültürünün korunması için dikkat edilmesi gereken bazı faktörler vardır. Bunlar:

- Kent altyapı çalışmaları sırasında çeşmelere su taşıyan hatlara zarar verilmemesi gerekmektedir.
- Çeşmeleri sadece mimari bir ünite veya kent donatı unsurları olarak görmeyip, imar planlarında çeşmeleri ve çevresini koruyucu planlamalar yapmak gerekir.
- Eskimiş çeşmelerinin bakımlarının yerel yönetimler, vakıflar ve çeşitli kuruluşlar aracılığıyla restorasyonu sağlanmalıdır.
- Yazılı ve görsel materyallerle çeşmeler konusunda halk bilgilendirilmeli ve eğitilmelidir.
- Çeşmeler geçmişi günümüze bağlayan ve yarınlara taşıyacak olan önemli maddi ve manevi değerleri meydana getirmektedir. Bu değerleri kaybettikten sonra üzülme yerine, zamanında değerini bilerek korumak ve bu kültürü gelecek nesillere taşımak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, İ.O. (2013), "Elazığ'ın Kentleşme Sürecinin Coğrafi Analizi", Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu. 23-25 Mayıs 2013, Elazığ, S.1033-1054
- Akkan, E. (1972), "Elazığ Ve Keban Barajı Çevresinde Coğrafya Araştırmaları", A. Ü. Coğ. Araş. Der. Sayı: 5-6, S.176-188, Ankara
- Aktaş, A.F. (2009), "Elazığ İli Çeşmeleri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Ankara.
- Aktüre, S. (2004). Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aybay, N. (2006), "Üsküdar-Haydarpaşa Arası Kıyı Düzenlemesinin Rekreatif Açısından Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Çevre Tasarımı Yüksek Lisans Programı, 134 Sayfa, İstanbul.
- Aytaç, İ. (2017), "Harput'ta Çahpur Çeşmesi", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*. Cilt IV, Sayı:1, Elazığ
- Bao, Chao, And Jianjun Zou. (2017), "Exploring The Coupling And Decoupling Relationships Between Urbanization Quality And Water Resources Constraint Intensity: Spatiotemporal Analysis For Northwest China." *Sustainability* 9.11: 1960
- Bulut, Y. Ve Atabeyoğlu, Ö. (2007), "Fountains As Urban Furniture In Historical Urban Structure And Usage Culture: Erzurum City Case", *Building And Environment*, 42(6), 2432-2438.
- Canpolat, F. A. (2019). Kentsel Değişimin Coğrafi Boyutları: Elazığ Örneği. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 70-105.
- Canpolat, F. A., & Dağlı, D. (2020). Elazığ İli'nde Arazi Kullanımı Değişimi (2006-2018) ve Simülasyonu (2030). *International Journal of Geography and Geography Education* (42), 702-723. <https://doi.org/10.32003/igge.746668>
- Chanson, H. (1998), "Le Développement Historique Des Cascades Et Fontaines En Gradins", *La Houille Blanche*, 7(8), 76-84.
- Creswell, J. W. (2007), "Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches" (2. Baskı). Usa: Sage Publications.

- Çağlıyan, S. (2023), Tarihî İşığında Hüseyinik, Girişim Yayınları.
- Denker, B.T. (1976), Şehir İçi Arazi Kullanılışı. İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları No:2054, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 83, İstanbul.
- Danik, E. (1995), "Ortaçağda Harput (XI-Xv. Yüzyıllarda)", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Göney, S. (2019). Şehir Coğrafyası-I, M. Bayartan (Ed.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Güneş, F. (2010), Kentleşme. N. Suğur (Ed.) *Sosyolojiye Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 1951, S. 244-267, Eskişehir.
- Hattapoğlu, M. Z. (2004), "Su Olgusunun Yerleşmeler Evrimindeki Yeri ve Günümüzde Bir Kentsel Tasarım Elemanı Olarak Yeniden Yorumlanması", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Hayli, S. (1992), "Harput'un Tarihi Coğrafyası", Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Semineri. Elazığ.
- Juuti P. S. Et Al. (2015), "Short Global History Of Fountains. *Water*", 7(5), 2314-2348.
- Kaptanoğlu, İ. Z. Ve Mihçioğlu, B. E. (2019), "Conservation Of Historic Sarıyer District İn Istanbul: Improving The Sustainability And Energy Efficiency Of A Bosphorus Village", *Megaron*, 14(2), 296-307.
- Karaçöl, A. Ve Tunçoku, S. S. (2014), "Geçmişteki Su Kültürünün Sembolleri: İzmir - Çeşme'de Mevcut ve Kayıp Osmanlı Dönemi Çeşmeleri", *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* (12), 71-98.
- Karafaki, F. (2023), "Tarihî Çeşmeler ve Niğde Tarihî Kent Merkezi Çeşmeleri Üzerine Bir Araştırma", *Journal Of Old Turkic Studies*, 7(1), 50-72. <https://doi.org/10.35236/Jots.1234650>
- Karakaş, E. (1999), "Elazığ Şehrini Gelişmesi", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 9, Sayı: 1, S. 129-154. Elazığ.
- Kaya, A. Y., & Akdemir, İ. O. (2021). Kentsel Değişim-Kent İmgesi Korelasyonu: Elazığ Örneği. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 31(1), 1-23. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.822006>
- Mcdonald, R.I., Green, P., Balk, D., Fekete, B., Revenga, C., Todd, M., Montgomery, M., (2011), "Urban Growth, Climate Change, And Freshwater Availability", *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 108, 6312–6317.
- Oktay, H. E., Erdoğan, R. Ve Oktay, F. B. (2015), "Kent ve Su", İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, 5(11), S.119-125.
- Özcan, K. (2005). Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model (Ler)İ. (Doktora Tezi,) Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü,
- Özer, S. (2008), "Geçmişten Günümüze Kent-Çevre İlişkisi İçinde Çeşmeler", *Sanat Dergisi* (13), S.129-134.
- Pacione, M. (2009). *Urban Geography: A Global Perspective*. London and New York: Routledge.

- Subaşı, M. Okumuş, K. (2017), "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2): S.419-426
- Sunguroğlu, İ. (1958-1968), Harput Yollarında, Elâzığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayını No:2 Cilt:1-2-3-4, İstanbul.
- Palutoğlu, M. (2006), "Elâzığ İl Merkezi Yerleşim Alanının Depremselliği", *Fırat Üniversitesi, Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*. 18 (4), 535-546. Elazığ
- Quest, S. (2006), *Histoire Des Jardins*. Bordeaux: Librairie Mollat.
- Şengün, M.T.(2012), "Harput Platosunda Doğal Ortam İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi. Elazığ
- Şengün, M.T.(2013), "Harput Platosu ve Yakın Çevresinin Su Kaynakları", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu. Elazığ.
- Tonbul, S Ve Karadoğan, S. (1998), "Harput'un Kuruluş Yeri ve Şehrin Fonksiyonunu Yitirmesi Üzerinde Etkili Olan Doğal Çevre Faktörleri", Tdv. Düny ve Bugünüyle Harput Semp. Bild. Cilt 1ı, S: 303-324, Elazığ.
- Yıldız, A. Ve Yüksek, İ. (2008), "Kırklareli Tarihi Çeşmelerinin Geleneksel Kent Dokusu İçerisindeki Yeri ve Önemi", 4th International Symposium 10th - 11th April 2008 Edirne.
- Yurttaş, H. Ve Özkan, H. (2002), *Tarihî Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları I*. Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Eski Genel Müdürlüğü.
- Zhang, F., Huang, G., Hou, Q., Liu, C., Zhang, Y., & Zhang, Q. (2019), "Groundwater Quality İn The Pearl River Delta After The Rapid Expansion Of Industrialization And Urbanization: Distributions, Main Impact Indicators, And Driving Forces", *Journal Of Hydrology*, 577, 124004.
- Wang, B Ve Gao, X. (2021), "Temporal And Spatial Variations Of Water Resources Constraint İntensity On Urbanization İn The Shiyang River Basin, China", *Environ Dev Sustain* 23, 10038–10055. <https://doi.org/10.1007/S10668-020-01045-W>

İnternet Kaynakları

URL 1. https://www.instagram.com/elazigkulturturizm23/p/CxIPGfZoS7J/?locale=pt_BR&hl=am-et&img_index=1

Etik Standartlara Uyum

Çıkar Çatışması: Yazar / yazarlar, kendileri ve / veya diğer üçüncü kişi ve kurumlarla çıkar çatışmasının olmadığını veya varsa bu çıkar çatışmasının nasıl oluştuğuna ve çözüleceğine ilişkin beyanlar ile yazar katkısı beyan formları makale süreç dosyalarına ıslak imzalı olarak eklenmiştir.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur. Buna ilişkin ıslak imzalı onam formu, makale süreç dosyasına eklenmiştir.

Finansal Destek: Finansal destek bulunmamaktadır.

Teşekkür: Teşekkür edilecek kişi veya kurum bulunmamaktadır.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem:

The research problem of this study is to examine the role of water resources particularly fountains, which stand out as historical and cultural urban elements in shaping settlement patterns, urban form, and spatial structure during the processes of urban development, and to investigate how this influence has evolved over time. In traditional urban fabrics, fountains were not merely infrastructural elements that supplied water; rather, they functioned as spatial anchors around which settlements were organized, population clustered, and social interaction intensified. These fountains often marked the nuclei of early settlements, frequently accompanied by mosques, marketplaces, and public squares. However, with technological advancements particularly the construction of water transmission lines physical access to water became easier, reducing the urban dependency on proximity to natural water sources. As a result, water-centered circular urban morphologies gradually gave way to linear forms of development along transportation axes. This transformation signifies a shift from a water-dependent spatial logic to one influenced by modern infrastructure. Accordingly, the study aims to analyze how the spatial and social determinism of water resources has changed over time, using the city of Elazığ as a detailed case study.

Research Questions:

What role did water resources, particularly fountains, play in the foundation and development of the city of Elazığ throughout history? How was the urban form of Elazığ shaped in dependence on water sources before the year 1947? How did the construction of water transmission lines transform the urban form, structure, and settlement patterns of the city? How have the functions of fountains changed over different historical periods, and how has this transformation affected the socio-cultural fabric of urban space? How can the impact of water resources on urban development be spatially mapped and analyzed in the case of Elazığ? Do existing urban development models adequately consider the role of water-based elements such as fountains? How has public perception of dependency on water sources evolved in the city of Elazığ from past to present?

Literature Review:

Although the article does not present a separate section titled "Literature Review," references to relevant literature are distributed throughout the text and can be synthesized into the following framework:

The study emphasizes the central role of water throughout history in the formation of settlements and the development of cities. Drawing on sources such as Hattapoğlu (2004) and Wang & Gao (2021), the article highlights the importance of water for the sustainability of settlements. Additionally, works by Aybay (2006) and Oktay et al. (2015) are cited to underscore the influence of water not only on the physical structure of cities but also on their social and cultural dimensions.

Scholars such as Göney (2019), Aktüre (2004), and Pacione (2009) are referenced in relation to the development of early cities in the Fertile Crescent region, which were most likely established near abundant water sources. McDonald et al. (2011) and Zhang et al. (2019) are cited for the economic and environmental significance of water in urban life, while Bao & Zou (2017) discuss how water can either constrain or support urbanization.

The role of fountains in Ottoman and Seljuk urban fabric — both as architectural elements and as hubs of social interaction — is discussed with reference to scholars such as Bulut & Atabeyoğlu (2007),

Karafaki (2023), Karaçöl & Tunçoku (2014), and Juuti et al. (2015). These studies show that fountains were not merely sources of water, but also functioned as cultural symbols and public gathering places.

In summary, the study builds on an interdisciplinary body of literature that explores the spatial, social, and cultural functions of water. However, the references are used primarily for supporting the narrative rather than for critical evaluation.

Methodology:

In this study, a qualitative research approach was adopted to examine the urban development process of the city of Elazığ with a focus on water resources. The primary method employed was case study analysis, through which the spatial and historical development of Elazığ was examined in detail based on its dependence on fountains and water sources. Additionally, content analysis techniques were used, involving the classification and coding of various written documents, reports, maps, and visual materials obtained from both historical and contemporary sources.

As part of the fieldwork, the locations of fountains and water sources in the urban area were identified on-site, and their spatial coordinates were mapped using ArcMap 10.4 software. This allowed for a visual and geographic representation of the historical development patterns. Supplementary data were gathered through archive and document review, which provided insight into the historical roles, spatial distribution, and functional transformations of these fountains. These findings were then cross-referenced with field observations for validation.

The study adopted a reductive approach by intentionally isolating the influence of water resources from other urban development factors such as transportation, administrative decisions, and socio-economic dynamics. The development of Elazığ was analyzed in two distinct temporal phases: the period between 1834 and 1947, characterized by a physical dependence on fountains for water access, and the post-1947 period, marked by the introduction of piped water infrastructure that facilitated a transition from circular, water-centered urban morphology to linear development along transportation axes.

This methodological framework enabled a comprehensive spatial and historical analysis of the influence of water resources on the urban fabric of Elazığ.

Findings:

The findings of the study reveal how water resources—particularly fountains—have influenced the urban development of Elazığ from its foundation to the present, and how this influence has transformed over time.

The most fundamental finding is that the initial settlement areas of Elazığ, especially around Harput and Hüseyinik, clustered directly around natural water sources and fountains. Between 1834 and 1947, the city's morphology exhibited a circular and compact form due to physical dependence on nearby fountains. During this period, fountains served not only as sources of water but also played multifunctional roles as hubs for social interaction, wayfinding, trade, and integration with religious spaces.

After 1947, with the introduction of the transmission line from Mount Hazarbaba, dependency on fountains decreased significantly. This shift enabled the city to expand along transportation corridors and adopt a more linear urban form. Additionally, the ability to pump water vertically through hydro-pneumatic systems led to vertical urban growth, accelerating the process of apartment construction. Thus, the formative influence of water sources on urban morphology gradually diminished.

In the present day, although the functional dependence on fountains has decreased, they have not disappeared entirely. The study found that many residents still prefer to use fountains for drinking water, and that some fountains continue to serve as landmarks, meeting points, and cultural symbols. More than 100 active Karaçalı fountains, fed by a spring located in the Sivrice district, remain in use throughout the city.

In conclusion, the study highlights that fountains have historically played a significant role in shaping Elazığ's urban morphology and social structure. However, this influence has weakened due to modern infrastructure and urban planning developments. The findings emphasize the need to raise awareness and promote the preservation of traditional water structures as part of the city's cultural and spatial heritage.

Conclusions

This study has revealed the multifaceted influence of water resources—particularly fountains—on the historical development of the city of Elazığ, from site selection to the shaping of urban form. The findings indicate that during the period from 1834 to 1947, water sources were not only physical necessities but also fundamental factors shaping social life, cultural identity, and spatial organization. The circular urban form that developed around fountains reflects the spatial manifestation of dependence on water.

With the construction of water transmission lines in 1947, the city's direct dependency on water sources declined, and urban expansion began to occur along transportation routes in a linear pattern. This shift indicates that the formative role of water sources was gradually replaced by modern infrastructure elements. However, this transformation did not eliminate the functions of fountains entirely; instead, fountains assumed new roles such as wayfinding points, spaces for social interaction, and symbols of cultural identity.

Today, the continued use of fountains by a portion of the Elazığ population for drinking water suggests a lasting trust in traditional water structures and the persistence of cultural continuity. In this context, urban development must consider not only infrastructure improvements but also the preservation of historical and cultural heritage. The layered physical, social, and cultural value embodied by fountains should be integrated into urban planning and conservation strategies.

The conclusions drawn from the case of Elazığ offer insights not only at the local level but also for other cities that have undergone similar historical transformations. The enduring impact of water resources on urban morphology from past to present represents a crucial element in the creation of sustainable and identity-rich cities.